

Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/1990

PAVEL MACHONIN

Na první schůzce Sociologického fóra počátkem prosince 1989 v Praze se projevila spontánní iniciativa napomoci probíhajícím závažným společenským přeměnám v Československu přípravou vlastních sociologických analyticko-prognostických úvah. Pracovní skupiny, které na základě této iniciativy vznikly, vytvořily v krátké době soubor studií, jež se nyní publikují pro potřeby odborné i společensko-politicky zainteresované veřejnosti. Celkový obsah a charakter publikovaných studií byl nejvíce ovlivněn společně dohodnutým tematickým rozčleněním a diskusí o tezích jejich pojetí. V zásadě však jsou studie autorským dílem jednotlivců nebo konkrétních skupin. Zveřejňuji se proto jako volný soubor úvah o výchozím stavu sociálního systému Československa koncem roku 1989 a o možných cestách jeho dalšího vývoje. Jednotlivé práce se do značné míry liší pojetím, mírou empirické zpracovanosti, stupněm teoretického nadhledu i dalšími charakteristikami. Kromě krátké časové lhůty pro přípravu a z ní nutně vyplynuvší omezenosti okruhu spolupracovníků se ve výsledcích společné práce projevuje i reálná úroveň československé sociologie osmdesátých let. Nicméně soudíme, že předkládaný soubor studií se způsobem stavění otázek i jejich řešení přece jen příznivě odlišuje od ducha oficiální sociologie sedmdesátých a značné části osmdesátých let. Zda se přitom podařilo otevřít skutečně závažné problémy společenského vývoje a nadhodit možnosti smysluplných přístupů k jejich praktickému řešení, to přísluší posoudit především adresátům informace, čtenářům našich prací. A i kdyby z mnoha různých možných důvodů bezprostřední praktický ohlas zůstal omezený, jsme přesvědčeni, že někdo začít musel. Je pak na následující soustavné výzkumné a publikační činnosti sociologických pracovišť, aby první pokusy o zamyšlení nad sociálními souvislostmi závažných společenských přeměn v naší zemi podrobila kritice a podle možností pozitivně využila ať už při řešení týchž nebo při rozvíjení nových tematických okruhů. V každém případě jsou naše studie dokumentem doby, svědectvím o tom, jakými myšlenkami se zabývala část československých sociologů na přelomu let 1989–1990.

Pojetí souboru studií

Krise československé společnosti, jež se navenek projevila v listopadu 1989, je nesporně krizí hlubokou a všestrannou, vyžadující jako adekvátní řešení kvalitativní zvrat ve společenském vývoji. Nejvýznamnějšími doklady toho jsou některé markantní vývojové momenty. Máme na mysli a) historicky i aktuálně prokázanou neschopnost starého systému se vnitřně reformovat a vyjít vstříc potřebám a požadavkům společnosti; b) zjevný kulturní odstup mezi starým systémem a mladou, popř. mladší střední generací jako celkem; c) mnohodimenzionální kulturní zaostávání Československa vůči vyspělým zemím Evropy a světa jako doklad toho, že naše krize je součástí obecné krize zaostávající průmyslové kultury extenzivního charakteru a její byrokratické společenské organizace; d) evidentní souvislost přeměn v naší zemi

s obdobnými přeměnami v ostatních středoevropských a východoevropských socialistických zemích svědčící o krizi určitého obecného typu společenského uspořádání. Nejde tedy ani o reformu dosavadního systému nebo o nějakou další etapu jeho vývoje, ani však o návrat k některé z dřívějších etap vývoje naší společnosti (např. k druhé polovině šedesátých let, k období 1945–1948 nebo 1918–1938), a to přes pochopitelný vzrůst významu obecných hodnot, jež s těmito obdobími sdílíme. Jde o kvalitativní přeměnu směřující k historicky nové budoucnosti, o pokus československé společnosti adaptovat se na podmínky, které vyvolává přechod vyspělých zemí Evropy a světa k postindustriální kultuře.

Společenská změna takové hloubky a komplexnosti ovšem vyvolává odpovídající úsilí o subjektivní společenské zvládnutí, včetně tvorby prognóz vývoje a společenských programů. Důležitou úlohu přitom hrají vědeckovýzkumné práce. Prognostické a ekonomické studie podávají především kritiku té části kulturního zaostávání naší země, jež spadá do oblasti výroby, služeb a spotřeby. Skutečně soustavná kritika kulturního systému společnosti však musí být teprve provedena. Prognostické a ekonomické práce přišly rovněž s podstatnou kritikou ekonomického systému, spojenou s hledáním cest k jeho radikálnímu přebudování. Ekologická kritika stále zřetelněji odhaluje dosavadní extenzivní industriální rozvoj výroby jako zdroj ohrožení rovnováhy mezi lidskou společností a přírodou. Politologická, historio-grafická a právní kritika se stále rozsáhleji a soustavněji zabývá krizí politického a právního systému společnosti a praktickými opatřeními k jejímu překonání. Rozvíjející se kritika morální – ať už v publicistice nebo v literárně uměleckých dílech – nejvíce přispívá k odhalení krize hodnot, krize společenského vědomí. Rovněž jedna z našich studií přichází se závažnými náměty k této problematice. Dílčí práce z různých oborů usilují o osvětlení soudobé krizové situace člověka, přičemž nejbližší k soustavné sociálně antropologické kritice mají studie vzešlé ze zkoumání procesů kultivace a uplatnění tzv. lidského potenciálu. Rovněž této problematice je věnována jedna ze studií.

Ke všem z dosud uvedených momentů krize společnosti a tím i k hledání cest jejího překonání musí říci své slovo také sociologie. Zejména vývoj kultury a člověka jsou základními vnějšími kritérii, s jejichž pomocí tato věda neustále poměřuje reálný stav a vývoj sociálního systému. Každý sociální problém je nutno řešit především hledáním účinných cest, jak překonat inhibitivní a posílit stimulativní vliv sociálního systému na bezprostřední fungování i výhledový vývoj společenské kultury i na rozvoj osobnosti. Hlavním a specifickým posláním sociologie však přitom je odhalit problémy v totalitě vztahu mezi lidmi, tj. v dynamicky pojímaném sociálním systému společnosti.

Historicky se vyvinuvší stav sociálního systému byl v našich podmínkách základní příčinou vzniku krize kulturní i krize člověka. Zahrnoval v sobě vzájemně propojenou krizi ekonomickou, politickou i duchovní. Právě v sociálním systému se kumulují jak podmínky vzniku krize i jejího překonávání, tak sociální důsledky krizového stavu, jakož i všech dílčích kroků k jeho řešení. Rozmanité a mnohdy spontánně se rozvíjející aktivity hospodářské, politické a duchovní, které mají svou vlastní dílčí logiku, se ve svých důsledcích pro sociální postavení a sociální pohyb lidí s naprostou jistotou setkávají ve vyvážených nebo naopak kumulativně vystupňovaných účincích na sociální systém. Z těchto účinků se pak odvíjejí ne vždy lehce předvídatelné další ekonomické, politické a duchovní reakce lidí. Sociální předpoklady, následky a odezvy hospodářských, politických a duchovních aktivit státu i společensko-politických hnutí by se proto měly stát významným předmětem zájmu zúčastněných společenských subjektů. Nejde jen o dílčí sociální úvahy jako doplněk ekonomických prognóz nebo úzce pojatou tzv. sociální politiku, i když i to všechno je důležité. Domníváme se, že soustavně by se sociologickými metodami měly sledovat všechny stránky společenských vztahů, podstatné pro očekávané společenské proměny.

Platí přitom, že sociologické zkoumání představuje pouze jeden z přístupů ke komplexnímu poznání krize společnosti jako celku a možných směrů dalšího vývoje a že dnes sotva může hrát v projektech přeměny společnosti ústřední roli. Nejde totiž o primárně sociálně cílenou přestavbu nebo reformu společnosti, nýbrž o celý komplex zásadních kvalitativních změn, jejichž struktura není ještě ve vší své složitosti známá a jejichž důsledky nejsou ještě plně průhledné. Proto i představy o budoucnosti, jimiž disponujeme, mají pouze základní kontury, formulují se často variantně, jsou dopňovány v procesu spontánně se rozvíjejících aktivit za účasti různorodých sociálně politických a ideologických proudů. O to větší pozornost je však nutno věnovat právě sociálním předpokladům, souvislostem, obsahům a důsledkům celého transformačního procesu.

Řekli jsme si, že se v našich studiích budeme pouze v nezbytné míře zabývat analýzou výchozího stavu a že se soustředíme především na perspektivy vývoje. Vzhledem k tomu, že jsme usilovali o včasné a stručné zpracování, musíme být poměrně obecní. Empirické doklady, popřípadě kvantifikace očekávaných trendů, bude možno uvádět až při dalším, podrobnějším zpracování. Snažíme se rovněž o obecnou srozumitelnost textu.

Předpokládaný stav sociálního systému

Za základní rysy toho stavu sociálního systému, který dnes u nás překonáváme, se obecně považuje jeho totalitární a s tím spjatý byrokratický charakter. Tyto charakteristiky bývají pokládány za tak samozřejmé a vyčerpávající, jako by se k nim již žádné další nemusely připojovat. Zapomíná se přitom, že totalitární a byrokratické systémy mohou mít dosti různorodé a historicky podmíněné další sociální obsahy a souvislosti. Právě ty jsou však důležité v souvislosti s genezí systému v minulosti, sehrály důležitou roli při jeho udržování v průběhu života několika generací a přežívají s větší či menší intenzitou do současnosti. Stávají se tak spoludeterminantou chování lidí v nových situacích. Pro pochopení zvláštností překonávaného sociálního systému naší společnosti je především významné uznání komplementarity protidemokratického a byrokratického principu organizace společnosti na jedné straně a mimořádné váhy protivýkonově orientovaných prvků v sociálním uspořádání na straně druhé. Jde tu o jakési vzájemné kompenzace, jež si již v průběhu revolučního převzetí moci poskytovali rovnostářsky naladěni sociální nositelé revoluce a nově vznikající mocenský aparát. Přes složité historické proměny tohoto vztahu a značné konkrétní posuny v jeho sociálním obsahu se na něm co do funkční podstaty příliš mnoho nezměnilo. Totalitární byrokratický aparát stále v té či oné míře garantoval, že ani rozvoj výrobních sil, ani žádná z ekonomických reforem nepovedou k radikálnímu prosazení výkonových prvků do pracovního procesu. Zato byl v jisté míře tou částí obyvatelstva, která byla rovnostářským systémem připravována, tolerován jeho nedemokratismus, nedostatečná odborná kompetence, a dokonce i nezasloužená privilegia.

Další závažnou sociální charakteristikou překonávaného systému byla připoutanost jeho ynitřního uspořádání k někdejší uzavřené mezinárodní socialistické soustavě zemí střední a východní Evropy a z toho vyplývající uzavřenost vůči kulturně vyspělé Evropě a světu. Návzájem do značné míry podobné sociální systémy jednotlivých zemí byly sevřeny ještě jednou nadnárodní totalitárně byrokratickou sociální pyramidou. Ta umožňovala – a v případě „excesů“ typu našeho roku 1968 – i vynucovala, aby po řadu desetiletí fungovaly tyto systémy podle vlastních pravidelností, „nerušený“ chodem světového historického pokroku kultury a člověka.

Tato základní určení sociálního systému, který u nás prochází posledními fázemi vývoje, je možno ještě dále rozvést do několika klíčových, vzájemně se doplňujících charakteristik,

z nichž podle našeho názoru ani jedna nemůže být opomenuta. a) Základním a nejnápadnějším rysem sociálně politického systému „reálného socialismu“ je dominance totalitárních vztahů založených na monopolu moci jedné centralistické politické strany a jejího aparátu. b) Nutným důsledkem tohoto typu uspořádání, současně však také další samostatnou charakteristikou systému je ta okolnost, že totalitní systém vykonává správu společnosti nedemokraticky, byrokraticky, v trvalém napětí s občanskou společností. c) Nejobecnějším základem sociálně-ekonomického systému, o jehož překonání usilujeme, je převaha mimotřízní, redistributivní ekonomiky, která vytváří sociální vztahy dominance monopolně organizovaných producentů nad spotřebiteli a pracujících nad nepracujícími (tj. jak nad ekonomicky neaktivními, tak nad těmi, kdo pracují v jejich ostatních rolích). d) Právě mimotřízní ráz ekonomiky, spolu s totalitárně byrokratickým systémem organizace společnosti, vede nutně ke vzniku a reprodukci sociálně nespravedlivých vztahů, založených na přiřazování jednotlivců i celých skupin do sociálních pozic jakož i na poskytování kompenzací za realizaci rolí podle principů protikladných k výkonovým. e) Celá tato soustava vztahů vznikla na bázi extenzivní industrializace a současně nebyla s to vytvořit podněty pro jiný než extenzivně industriální typ kulturního vývoje. Je proto fatálně spjata s existencí, s nadměrným rozšířením sociálních vztahů charakteristických právě pro tradiční průmyslovou společnost. Hlavní význam tu má mimořádný rozsah a společenský význam tradičních odvětvových a profesionálních struktur, v nichž se nejzřetelněji prosazují i další charakteristické rysy sociálního systému „reálného socialismu“. f) Logickým završením všech uvedených typů vztahů, jejich „posvěcením“, jsou vztahy nerovnosti vyplývající z ideologického monopolu v duchovní kultuře, její tvorbě, reprodukci, společenském zprostředkování, osvojování atp. g) Důsledkem historických zvláštností vývoje československé společnosti je to, že časová dimenze soudobé sociální transformace se vtělila do tak výrazného momentu celospolečenské krize, jakým je kulturní a sociální odcizení mezi mladšími a staršími generacemi. h) Zvláštnosti mezinárodního začlenění československé společnosti, o nichž jsme se již zmínili, vtiskly samozřejmě našemu sociálnímu systému charakteristické rysy uzavřenosti vůči kulturně podnětnému a sociálně bohatě diferencovanému světu, do značné míry zbavily sociální chování obyvatelstva jinak běžných mezinárodních dimenzí.

Podaný stručný popis charakteristických rysů sociálního systému, k jehož překonání směřujeme, volá samozřejmě po pokusech o hlubší souhrnnou teoretickou charakteristiku a klasifikaci. Vedle nic neříkajícího ideologického sebeoznačení tohoto systému jako reálného socialismu, vedle pokusů chápat jej jako historicky deformovaný socialismus si činí nároky na poznání jeho podstaty i seriózní sociologické úvahy o stalinismu, totalitní, popř. rovnostářsko-byrokratické společnosti. Zdůvodněná teoretická charakteristika bude podle našeho názoru možná až na základě důkladné historické a komparativní analýzy a bude jistě ještě dlouho předmětem věcných i ideologických sporů. Pro účel našich studií sociální transformace je však bez ohledu na teoretické spory potřeba zdůraznit, že starý sociální systém je nezbytně chápat skutečně jako celek, jehož fungování dospělo do krizového stavu ve všech podstatných a navzájem spjatých charakteristických momentech, což si vynucuje opravdu komplexní kvalitativní změnu. Dosavadní sociální uspořádání Československa nelze zrušit jednorázovou deklarací či dokonce pouhou sérií sebelépe promyšlených normativních aktů, i když duchovní kritika minulosti a zákonodárná činnost mají samozřejmě v tomto procesu značný význam. Jde však o to, že přes veškerou svou iracionalitu a anachronický ráz je starý sociální systém zakotven v životě společnosti poměrně všestranně a – ať už historicky vznikl jakkoli – v procesu každodenního fungování se ve společnosti ustálil, stal se mnoha svými aspekty běžně přijímaným sociálním prostředím. Jeho překonání bude proto vyžadovat mimořádné a poměrně dlouhodobé duchovní, politické i ekonomické působení, dotýkající se

opravdu všech podstatných a celé řady dalších s tím souvisejících charakteristických stránek. Sociální transformace jako souhrnný efekt transformace duchovní, politické a ekonomické i jako předpoklad rozvoje kultury člověka musí být proto přinejmenším prostředky vědy sledována nejen jako soubor dílčích (např. sociálně politických) aktivit, nýbrž také jako souhrnný proces.

Obecný trend budoucího vývoje společnosti a jeho možné alternativy a varianty

Mezi myslícími lidmi existuje obecná shoda, že z objektivních i subjektivních důvodů sotva může být budoucí vývoj naší společnosti nějakou obměněnou verzí dosavadní všeobecné společenské stagnace, prodloužením krize starého sociálního systému bez podstatných kvalitativních změn. (To samozřejmě nikterak nevylučuje možnost uplatnění dílčích stagnačních trendů v jednotlivých oblastech života společnosti.) Předpokládá se tedy kvalitativní změna, směřující patrně k postupnému obnovení dynamické rovnováhy (nikoli nutně k optimálnímu uspořádání) ve vztazích přírody, kultury, sociálního systému a individua. Obvykle bývají charakteristické rysy takové rovnováhy analogicky vůči vyspělým společnostem formulovány v obecně přijímaných principech či heslech: humanita, pluralitní demokracie, ekonomická prosperita a duchovní rozkvět, otevřenost vůči vyspělému světu. I my přijímáme tyto charakteristiky budoucího stavu naší společnosti jako předpoklady, jež nemají pouze normativní charakter, nýbrž i značnou míru realizační pravděpodobnosti. Přijímáme tím ovšem riziko, že naše úvahy o vývoji sociálních vztahů vycházející z těchto předpokladů, nebudou platit nebo budou platit částečně, pokud se z jakýchkoli mezinárodních či vnitřních důvodů nepodaří jejich principy v plném rozsahu realizovat.

Shoda v platnosti několika obecně formulovaných směrů vývoje samozřejmě neznamená, že bychom pro budoucnost předpokládali jedinou nutnou vývojovou trajektorii. Víme, že hloubka, tempo, trvání, formy a realizace i těch nejméně sporných vývojových mezníků závisí na celé řadě věcných a konkrétních okolností proměnlivých v čase. To vyvolává úvahy politologů, ekonomů, prognostiků i pracovníků jiných vědních oborů (především techniků a přírodovědců) o existenci vzájemně alespoň částečně obsahově se lišících alternativ či variant realizace jinak obecně uznávaného vývojového trendu. I kdybychom beze zbytku převzali představu nejautoritativnější skupiny našich ekonomů a prognostiků, podle níž existuje v zásadě jen jediná možná cesta vývoje k budoucí ekonomické prosperitě, i kdybychom vzali na vědomí určité nezbytnosti prvních kroků politického vývoje, pořád ještě zbývá pole pro úvahy o sociálních souvislostech a důsledcích kombinace připravovaných ekonomických a politických přeměn navzájem, jakož i s přeměnami duchovními. Nás pak v těchto souvislostech zajímají především možné alternativy a varianty vývoje sociálního.

Naznačený obecný trend společenského pohybu, jakkoli dobře zdůvodněný a víceméně samozřejmý, bude v každém případě ve srovnání s výchozím stavem znamenat velké sociální změny, transformace, horizontální i vertikální sociální pohyby, spojené mnohdy i s migrací, nové sociální možnosti a příležitosti i rizika, naděje i zklamání. Dají se očekávat velké změny ve vlastnických strukturách, v povolání, kvalifikaci, podílu na moci, příjmech, společenských a duchovních aktivitách, způsobu života ve volném čase. Tyto změny se dotknou velké většiny jednotlivců jako jednotek společnosti a nositelů sociálních rolí, dále prakticky všech různorodých společenských skupin a nakonec samozřejmě i utváření celku společnosti. V souvislosti se změnami se budou formovat a mnohem svobodněji než v minulosti duchovně i politicky prezentovat nejružnější společenské subjekty, sociálně politické síly. Nehledě na určitost výchozích představ ekonomů, popřípadě politiků, o základních obrysech budoucího vývoje, mohou se očekávané následné sociální změny realizovat v různých variantách (lišících

se např. tempem, pořadím jednotlivých opatření, radikálností rozsahu a obsahu v jednotlivých etapách i v konečném řešení), a to především proto, že budou v jednotlivostech i v obecných rysech výsledkem střetů i dohod sociálních sil, které budou reagovat na měnící se ekonomickou i politickou situaci. Tak to ostatně odpovídá podstatě konceptu pluralitně demokratické společnosti. Z humanitní podstaty očekávaných přeměn pak vyplývá, že vedle jistého nezbytného minima regulace ekonomické a spolu s obecnou regulací politickou bude realizace rozsáhlých přeměn v životních a sociálních podmínkách populace vyžadovat poměrně vyhraněnou demokratickou regulaci právní, sociální a morální. Bez jejich existence nelze totiž zaručit, aby se nezbytné přeměny skutečně odehrály a aby se přitom jejich sociální efekty na život jedince, popřípadě sociálních skupin, zmírnily na úroveň odpovídající humánnímu charakteru probíhající společenské transformace.

Sociologové mohou předem – hlavně s přihlédnutím ke zkušenostem jiných zemí – naznačit určité, v úvahu připadající alternativy nebo varianty vývoje sociálního systému, vzájemně se lišící především pochopením jednotlivých obecně uznávaných cílů a principů rozhodujícího vývojového trendu a utvářením jejich vzájemných vztahů. V této souvislosti jsou patrně povinni – ostatně v souladu se stále častějšími názory politiků – doplnit již uvedené obecné cíle a principy ještě směřováním k sociální spravedlivosti a jsou povoláni propracovat i možnosti jejího různého pojetí. Do práce na alternativách a variantách sociálního vývoje se zajisté promítnou i různé politicko-ideologické postoje, hodnotové orientace zúčastněných sociologů. Společným úkolem však je – bez ohledu na různost hodnotových orientací – různé vývojové možnosti objektivně vymezit a seriózně analyzovat jejich obecné i aktuální výhody a nevýhody, přičemž skutečná volba mezi nimi není přirozeně záležitostí vědy, nýbrž demokratického rozhodování společnosti. Na počátku práce na souboru analyticko-prognostických studií se vyskytlo mezi zúčastněnými sociology mínění, že za hlavní možnosti sociálního vývoje v podmínkách blízkých našim lze považovat vývoj „neoliberálního“ a „sociálně demokratického“ typu. Pracovní skupina sociologů, jež se zabývala morálně hodnotovou krizí naší společnosti a sociálními souvislostmi a problémy jejího překonávání doplnila tuto úvahu o další, třetí vývojovou možnost, kterou pracovníčně označila jako model „demokraticko-socialistický“, přičemž považovala za správné neoliberální model zkonkretizovat jako „sociálně liberální“. Současně autoři studie podali základní popis všech tří „politických modelů“ podle svých představ a jeho publikací umožnili diskusi sociologů i dalších společenskovědních odborníků o této důležité problematice. Už tím, že reálné rozhodování o tom, které z „modelových“ vývojových možností se ve společenské praxi prosadí, přísluší právě jen společnosti samé a jejímu demokratickému rozhodování, říkáme současně, že není předem vyloučena možnost, při níž vlastní konkrétní sociální pohyb zahrne i určité kombinace prvků různých modelů – buď jako přechodný rys, nebo dokonce jako relativně stálou charakteristiku odpovídající konkrétně historickým specifikům vývoje v naší zemi.

Hlavní sociální trendy budoucího vývoje a témata studií

Budoucí vývoj chápeme jako přechod od překonávaného stavu sociálního systému vcelku i po jednotlivých stránkách ke stavu, jenž bude odpovídat realizaci obecného vývojového trendu k humánnímu, demokratickému a sociálně spravedlivému uspořádání ekonomicky i kulturně prosperující otevřené společnosti. Z toho vyplývají i hlavní sociální trendy, jimiž se v našem souboru studií zabýváme a jež lze také označit jako sociální souvislosti a problémy uskutečňování trendů celospolečenských. K obecněji pojaté studii o přeměnách v postavení a rozvoji člověka, jež má funkci komplementárního sociálně antropologického pohledu na

vlastní sociologickou problematiku, začleňujeme do našeho souboru řadu samostatné (pracovními skupinami nebo jednotlivými autory) připravených analyticko-prognostických studií k předem dohodnutým tematickým okruhům. Jsou to :

- a) Sociální souvislosti a problémy přechodu k pluralitnímu demokratickému systému.
- b) Sociální souvislosti a problémy debyrokratizace správy společnosti.
- c) Sociální souvislosti a problémy přechodu k tržní ekonomice, zejména pak zjednáni rovnováhy mezi demopolizovanými producenty a poskytovateli služeb na jedné straně a spotřebiteli na straně druhé, jakož i mezi pracujícími a uživateli výsledků práce.
- d) Sociální souvislosti a problémy přechodu k uplatňování výkonového principu v přiřazování do sociálních pozic i v kompenzacích za realizaci sociálních rolí (se zvláštním zřetelem k problematice vzdělání a kvalifikace).
- e) Sociální souvislosti a problémy odvětvové a profesní restrukturalizace ekonomiky při překonávání extenzivních průmyslových struktur společenské produkce.
- f) Sociální procesy spjaté s generační proměnou společnosti.
- g) Sociální souvislosti a problémy přeměn v hodnotové, zejména morální struktuře společnosti se zřetelem k otázkám duchovní kultury.
- h) Sociální souvislosti a problémy otevírání Evropy a světu.¹⁾

Jak je zřejmo, volba témat, jimiž se naše studie zabývají, je primárně dána naší představou o základních podstatných charakteristikách výchozího sociálního systému a přesvědčením o nezbytnosti postupné zásadní přeměny každé z nich. V tomto ohledu je relativně dobře zdůvodněna. Problém je spíše v tom, že daleko méně určité jsou představy o budoucím sociálním uspořádání Československa. Ani žádný z hlavních modelů možného budoucího uspořádání společnosti, s nimiž se pracuje ve stati o morálně hodnotové krizi naší společnosti a cestách jejího překonávání, není zatím možno dostatečně přesně vymezit ve vztahu k našim kulturně historickým podmínkám. Navíc pak zejména model sociálně liberálního uspořádání a do značné míry i model sociálně demokratického typu se od našeho překonávaného, avšak dosud do značné míry stále působícího sociálního systému zásadně liší svou flexibilitou, relativní neurčitostí kontur, ponecháním obrovského prostoru pro decentralizovanou spontánní iniciativu jednotlivců i sociálních skupin. Z toho plyne i obtížnost přesnějších charakteristik očekávaných směrů pohybu. Ze všech těchto důvodů se proto mohlo stát, že naše volba témat vcelku dobře odpovídá problematice, kterou je nezbytné řešit v prvních fázích vývoje, v nichž půjde spíše o „demonť“ starého, že však nemusí s dostatečnou přesností odpovídat těm otázkám, jež bude akcentovat vzdálenější budoucnost. To je však osud prognostiků vůbec a sociálních zvláště : často bývají více, než si sami myslí, determinováni tou skutečností, o jejíž překonání se vši upřímností usilují.

Přes uvedený prvek metodologické skepse předpokládáme zatím, že výše vypočtených osm základních sociálních trendů dostatečně charakterizuje základní směřování sociální transformace, jež se u nás začíná odehrávat. Je zřejmé, že tyto procesy sociálních přeměn se budou navzájem podmiňovat i doplňovat, že uskutečňování každého z nich bude stimulativně, v určitých vztazích a momentech však i rozporně, ovlivňovat rozvíjení procesů ostatních. Může rovněž docházet i ke stagnaci, nebo naopak k příliš radikálnímu postupu v jednotlivých směrech, s odpovídajícími rušivými účinky na ostatní procesy. Z teoretického hlediska i z poznání empirie překonávaného systému se dá očekávat, že zvláštní důležitost budou mít některé souladné nebo i rozporné strukturální vazby mezi dvěma nebo více vývojovými trendy navzájem :

¹⁾ Všechna témata uvedená sub a)–g) se stala předmětem studií, které uveřejňujeme, přičemž o tématech d) a g) pojednávají dvě, respektive tři studie. Dokončení studie h) se nepodařilo zajistit.

a) Zjevná je vzájemná stimulace sociálních procesů spjatých s přechodem k pluralitní demokracii a pluralitnímu hodnotovému systému ve sféře duchovní kultury : proces debyrokratizace správy s přechodem k pluralitní demokracii souvisí, není však jeho automatickým důsledkem, nýbrž procesem autonomním, svázaným těsně s procesy sociálně-ekonomickými.

b) Zcela zřetelná je rovněž vzájemná stimulativní souvislost sociálních procesů vázaných na přechod k tržní ekonomice, na prosazování výkonového principu a na restrukturalizaci ekonomiky. Každý z nich však má svou věčně danou autonomii a své specifické sociální charakteristiky, jež je nezbytné řešit na vlastním sociálním poli, specifickými, byť na sebe navazujícími prostředky.

c) Hluboce strukturálně zakotvena je i vzájemná souvislost celého komplexu vnitřních sociálních přeměn s trendem sociálního otevření vůči Evropě a světu. Nicméně i zde je skryto jisté nebezpečí strukturální nevyváženosti. Příliš pomalé vystavování vnitřního sociálního života náročnějším sociálním podmínkám vnějšího světa by mohlo značně zabrzdit proces vnitřních transformací. Příliš radikální otevření metodou „plošného šoku“ by mohlo vyvolat zbytečně konfliktní sociální situaci.

d) Závažná organická souvislost existuje mezi souhrnem objektivních přeměn sociálního systému, mezi generační přeměnou společnosti jakožto ztělesněním časové dimenze sociálního pohybu a mezi přeměnami hodnotové struktury jakožto subjektivním průmětem a současně stimulatorem uskutečňovaných změn.

e) Složitý a vnitřně rozporný vztah se patrně rozvine mezi sociálními souvislostmi přechodu k uplatnění tržní ekonomiky, moderní struktury výroby a výkonového principu na jedné straně a k pluralitní demokracii a humanitní ideologii na straně druhé. Zvláště v zemi s tak silnou pozicí rovnostářské ideologie a praxe a s takovou absolutizací postavení výrobců a pracujících, jaké zaznamenáváme u nás, bude prosazování výkonových principů velmi obtížné, vyjasnění principů sociální spravedlnosti mimořádně náročné, tendence k využití demokratických práv a humanitní ideologie k obraně konzervativní ekonomiky velmi pravděpodobná. To však znamená současně, že všechny sociální problémy přechodu k efektivní ekonomice je nutno brát svrchovaně vážně a zabývat se jimi v předstihu, se vši otevřeností, zásadovostí, citlivostí a humanismem, jichž je společnost schopna. Sociální politika této velké změny musí být hodna jejího historického významu.

Očekávané hlavní sociální změny a jejich vzájemné souvislosti se v té či oné podobě promítnou i do pohybu řady dalších sociálních vztahů. Dají se například očekávat změny v postavení žen, ve vztazích sociálně etnických a sociálně teritoriálních, popřípadě sociálně ekologických. Dojde patrně k růstu úlohy malých a středních sociálních skupin s neformálními nebo aspoň přehlednými vnitřními vztahy (rodiny, sídelní komunity, skupin vrstevníků a přátel, pracovních kolektivů, zájmových skupin, asociací všeho druhu apod.) – to vše na úkor centralizovaně vyjadřovaných potřeb a zájmů globální společnosti a tradičních sociálních kategorií, například sociálních tříd a vrstev.

Základní vývojové trendy sociálního systému, jejich vzájemné souvislosti, jakož i další očekávané sociální změny se jistě stanou předmětem soustavného zkoumání nově budovaných sociologických institucí. Jejich problematika bude zřejmě rovněž zahrnuta do empirických výzkumů strategického významu i do běžných demoskopických šetření. Sociologické poznání všech těchto otázek by se mělo stát rovněž podkladem pro společné diskuse za účasti prognostiků, ekonomů, politologů a pracovníků dalších společenskovedních oborů.